

પ્રકરણ - ૨.

## Chapter-2

### તુલનાત્મક સાહિત્ય.

આ શોધનિબંધની પદ્ધતિ વિશે કેટલીક ચર્ચા આરંભે કરવી આવશ્યક છે, કેમકે પદ્ધતિની સ્પષ્ટતા વિના શોધ પણ અસ્પષ્ટ રહી શકે છે. આ પદ્ધતિ તે "તુલનાત્મક સાહિત્ય", અર્થાત્ સાહિત્યના અભ્યાસની તુલનાત્મક પદ્ધતિ.

તુલનાત્મક સાહિત્ય એટલે શું ? "તુલનાત્મક સાહિત્ય" - "Comparative literature" - આ સંજ્ઞા માટે ઘણા વિદ્વાનોએ ચર્ચા કરી છે. લેન કુપરે તો એ સંજ્ઞાને વ્યાકરણની ભૂલ ગણાવી આ સંજ્ઞા અર્થશૂન્ય છે એમ કહી તેનો છેદ ઉડાડી દીધો. એ વિશે વધુ સંદેહમાં ન પડવા માટે આજકાલ આ વિષયને કેટલાક વિદ્વાનો "Comparative study of literature" એમ સંપૂર્ણ રીતે નોંધનાત્મક સંજ્ઞાથી ઓળખાવે છે. તેનું જ "તુલનાત્મક સાહિત્ય" એ લઘુરૂપ છે એમ તેઓ માને છે.

ભારતીય પરંપરામાં આપણે સમાસયોજના કરીને રસ્તો કાઢી શકતા હોવાથી "તુલનાના આધારે કરેલો સાહિત્યનો અભ્યાસ" તે "તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસ" એવી યોજના કરવી શક્ય બની છે, એવું વિવેચક વર્ણન બાપટનું માનવું છે.

તુલનાત્મક વિચારના અધ્યયન ઇટાલિયન કવિ દાન્ટે મનાય છે. તે પછી ૧૯ મી સદીમાં ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના પ્રભાવ હેઠળ યુરોપમાં સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન આ ક્ષેત્રોમાં પરસ્પર સમાંતરતા અને ક્યારેક એકરૂપતાની દર્શન થવા માંડ્યાં. ૧૯મી સદીની શરૂઆતથી જ દાન્ટે અને જર્મન રાષ્ટ્રોમાં સાહિત્ય વિશે કુતૂહલ અગૃહ થયું.

ફ્રેન્ચ વિદ્વાની મેડમ સ્ટેઈલ (madem stael) જર્મનમાં સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં રસ લીધો, અને તેના લેખથી જ તુલનાત્મક સાહિત્ય વિચારનો યુરોપમાં ગુલાહલ થયો એમ માનવામાં આવે છે. આને પણ

તુલનાત્મક સાહિત્યને ફ્રાન્સમાં મહત્ત્વનું સ્થાન અપાય છે.

જર્મન કવિ ગ્યુઇથેનું, પોતાના રાષ્ટ્ર સિવાય બીજા રાષ્ટ્રના સાહિત્યનું પણ વ્યાપારની જેમ આદાન-પ્રદાન થવું બેઠ્યું, એમ માનવું હતું. એમનો આદર્શ વિશ્વ સાહિત્યનો હતો.

અહીં સૌથી પહેલાં "વિશ્વ સાહિત્ય" વિશે સમજાવે. વિશ્વ સાહિત્ય વિશે વાત કરવાની બે રીત છે: ગ્યુઇથેની અને રવી ન્દનાથની. ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં યુરોપ જગત વિજેતા બનવા નીકળ્યું હતું, તે આક્રમક વિજેતા આક્રાન્ત ઇતરજન તરફ જે રીતે જુએ તે રીતે એવા વિવશ હતું. કવિ ગ્યુઇથે આદિ વિધાનો પેલી અહંકારી અને અત્યાચારી સંસ્કૃતિને બદલી નહોતા શકતા; તેઓ એનો પ્રાણપણે વિરોધ પણ નહોતા કરતા. એટલે યુરોપ બહાર રહેતી માણસોને જે કાંઈ સર્જન કર્યું હતું, એના પ્રત્યે આદરભાવથી જ નહીં, ક્યારેક "સ્વપ્નિલ" ભાવથી બેતા. તુલનાત્મક સાહિત્ય સ્વપ્નિલ ન બને તે પહેલી શરત છે. ફ્રેન્ચ પંડિત બાલ્ડેન રેપોર્ટ, સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે બે વસ્તુ જરૂરી ગણે છે. "ઉચ્ચ રાંકોન્સ રેઆલ" એટલે કે "વાસ્તવિક સંપર્ક" અને એ વડે સર્જાયેલું "ઉચ્ચ દેપાંદિસ" એટલે કે "અવલંબન". સ્વપ્નની ભાષા એક, વાસ્તવિક સંપર્કની વીગતો આપવાની ભાષા બીજી. તુલનાત્મક સાહિત્યનો આલેખ આ બીજી ભાષામાં ચાલે. ૨.

રેને લેલેક ગ્યુઇથેની આ "વિશ્વ સાહિત્ય" ની વિભાવનાને પોતાની રીતે બેતા હતા. "He was thinking of a single unified world literature in which differences between the individual literature would disappear, though he knew that it would be quite remote"

(એટલે કે ત્યારે જેમાં વૈયક્તિક (ભાષા વિશેષો) નાં સાહિત્યો જેમાં સમાઈ જશે એવા એકમાત્ર અને સંયુક્ત વિશ્વસાહિત્યનું એ (ગ્યુઇથે) વિભાવન કરતા હતા. - એ કે એ બણતા હતા કે આ શક્યતા વણી લેગળી હતી) - એવું લેલેક નોંધે છે.

બીજી બાજુ પ્રો. પ્રોવર લખે છે: "એકથી વધુ ભાષાની

સાહિત્યકૃતિના વૈષમ્ય, સામ્ય, પ્રભવ કે પ્રભાવનું સંશોધન કરેલું વિવેચન એટલે તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસ." <sup>3</sup> પ્રો. પ્રોવર ગ્યુઈથેની - વિશ્વ સાહિત્યની વિભાવનાને મહત્વની ગણે છે. તે લખે છે :

"Weltliterature in Goethe's sense, is clearly related to comparative literature and may lead comparatists to ask many of their most interesting questions".

પણ ગ્યુઈથેની વિભાવનાને, એમના સમયના યુરોપના જગતના બીજા દેશો સાથેના સંબંધને ઐતિહાસિક રીતે સમજ્યા વિના, સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસના પ્રયત્નોમાં મૂકવાથી મુશ્કેલીઓ ઊભી થવાનો સંભવ છે.

બીજા બાજુ, રબી જ્ઞનાથ ટાગોર " યત્ર વિશ્વમ્ ભવત્યેકનીડમ્ " આદર્શથી પ્રેરાય છે. જગતના સાહિત્યમાં જે કાંઈ વિશ્વતિમત્ છે તેનો અભ્યાસ રાષ્ટ્રવાદના સંકુચિત વર્તુળમાંથી નીકળી જઈને કરવો એ એમને અભિપ્રેત છે. આ વલણ અને વિશ્વની પ્રશિષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓ માટેનું તેમનું આકર્ષણ તેમને એક વ્યાપકતા તરફ લઈ જાય છે.

આપણે ત્યાં "વિશ્વસાહિત્ય" ને "તુલનાત્મક સાહિત્ય" સાથે સંકળવાનું વલણ છે. અન્ય સંસ્કૃતિઓની "મહાન" કૃતિઓની સરખામેણી ગુજરાતી કૃતિઓ સાથે કરવાની આપણે ત્યાં પ્રથા છે. પણ એને સમજવા માટેનાં સાધનોનું વડતર કરતી વખતે અત્યંત સાવધાન રહેવું જોઈએ. એ જોખમ આમાં રહેલું છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યની વ્યાખ્યાઓ આપવાના વણા પ્રયાસો થયા છે, એક ડબલ્યુ. ચેડવરે તુલનાત્મક સાહિત્યનાં લક્ષણો બતાવતાં કહેલું છે. : "A conception involving a method a conception of literature as a whole, a conception of this whole as composed of national elements a conception of literature as distinguished from linguistics".

હેતી રેમાકું "એક સાહિત્યની બીજ સાહિત્ય અથવા એકથી બધારે સાહિત્ય સાથે કરેલી તુલના એટલે તુલનાત્મક સાહિત્ય" એમ માને છે. તે ઉપરાંત "બીજ માનવીય આવિષ્કારોના વિદ્યાક્ષેત્રના સંદર્ભે કરેલો સાહિત્યનો અભ્યાસ એટલે સાહિત્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ" એમ પણ તે માને છે.

અહીં એક પ્રશ્ન બને છે. એક રાષ્ટ્રના સાહિત્યની બીજ રાષ્ટ્રના સાહિત્ય સાથેની તુલના તો બરાબર, પરંતુ તેમાં માનવી જ્ઞાનશાખાનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે ?

જ્યાં - મારી કારે તુલનાત્મક સાહિત્યને "સાહિત્યના ઇતિહાસની એક શાખા" રૂપે જુએ છે. સાહિત્યનો ઇતિહાસ "સાહિત્ય" નો ઇતિહાસ છે, ઇતિહાસ માટેનું સાહિત્ય પૂરું પાડતું લખાણ નહીં.

આમ, તુલનાત્મક સાહિત્ય એકાધિક ભાષાની આસ્વાદ્ય સાહિત્ય કૃતિઓની આસ્વાદનક, સ્વાયત્તતાને અસર થતી અને સાથે જ એ પ્રત્યેક કૃતિના પોતાના અને એ કૃતિસમૂહના સહિયારા સંદર્ભને પ્રસ્ફુટિત કરતી અભ્યાસ પ્રક્રિયાનું નામ છે.

આ રીતે બેતાં, તુલનાત્મક સાહિત્યના દેન્ય અભિગમ અને અમેરિકન અભિગમ એ બે અભિગમ બેવા મળે છે.

દેન્ય અભિગમ પ્રમાણે Comparative literature is the study of literature beyond the confines of one language.

કોઈપણ એક ભાષાના સીમાડામાંથી મુક્ત થઈને અત્યંત સાહિત્યનો અભ્યાસ યુરોપીય વિચારકોને મતે તુલનાત્મક સાહિત્ય કહેવાય. સરત એટલી કે જેની તુલના થાય છે તેવાં લોકો બંધે વાસ્તવમાં ઐતિહાસિક રીતે પુરવાર થઈ શકે તેવો સંપર્ક લટે, એને

Actual contact ની સંજ્ઞા અપાઈ છે, પદ્મો, ડાયરીઓ, અનુવાદ,

આત્મકથા, સ્મૃતિચિત્રો વગેરે Actual contacts નો માધ્યમ હોઈ શકે છે. આ બધાં આવા સંપર્કનાં આંતરિક પ્રમાણો ગણી શકાય.

અહીં આપણે એકું કે દેન્ય અભિગમ સાહિત્યના ઇતિહાસનો મહિમા કરે છે. કેટલાક દેન્ય વિદ્વાનોમાં હિસ્ટરિયોગ્રાફીના

આમહોનો અતિરેક પણ નેવા ખો છે. બાલ્ડેન સ્વર્ગ સાહિત્યના લેખના પુસ્તક લેખ, પૃષ્ઠ ૧૦૬-૧૦૭ ઉલ્લેખ ત્રાતા નક્કી. ત્યાં જોવામાં આવે છે કે "વાસ્તવિક સંપર્ક" અને "અવલંબન" ને અનિવાર્ય ગણે છે. જેની આપણે ઉપર ચર્ચા કરી. વાનટીગરેમ "વ્યાપક/સામાન્ય સાહિત્ય" એટલે કે "જનરલ લિટરેચર" ની વિભાવના સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસને સંકળે છે, જે ભાષાઓનાં સાહિત્યની પારસ્પરિકતાનો અભ્યાસ તે તુલનાત્મક સાહિત્ય, જ્યારે બેથી વધારે ભાષાનાં સાહિત્યો -ને સંકળતી હકીકતોનો અભ્યાસ તે સામાન્ય સાહિત્ય. આર. એ. સ્ટેચસ વ્યાપક સાહિત્યને સાહિત્ય પદાર્થના અભ્યાસ સાથે એકરૂપ ગણે છે, જેમાં ભાષાના સીમાડા અવગણાય છે.

બીજી તરફ, તુલનાત્મક સાહિત્યમાં "રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય"ની વિભાવના એમને માટે મહત્ત્વની બને છે. રાષ્ટ્રીય સાહિત્યની પારસ્પરિકતાનો અભ્યાસ તે તુલનાત્મક સાહિત્ય. રાષ્ટ્રીય સાહિત્યની વિભાવના માત્ર જે ભાષાઓના સાહિત્ય પર ચર્ચા કેન્દ્રીકરણ સાહિત્યના ઇતિહાસને એ અભ્યાસના પાયામાં પૂકી આપે અને ઇતિહાસ લેખનના પ્રશ્નને તુલનાત્મક સાહિત્યના આલેખના/ડિસ્કોર્સના પ્રશ્ન સાથે સ્પષ્ટપણે સંકળી આપે. ૬.

આપણે ત્યાં ગુજરાતી-હિન્દી નવલલિકા પરંપરાઓમાં જુદે જુદે તબક્કે આવા વિલિન્ન અંશો સાથે તેમજ પ્રાચીન ભારતીય કથા સાહિત્ય વિલિન્ન લટકો સાથે નેવા ખો છે. બની બંગાળી નવલિકા પરંપરા સાથે પણ બન્નેનો ઐતિહાસિક સંપર્ક ખરો, તુલનાત્મક અધ્યયન આ સર્વ પ્રભાવક સંપર્કોનું આકલન પણ તાકે છે. ગુજરાતી અને હિન્દી આ બંને વાર્તાકલાઓનું પરસ્પર તુલનાત્મક અધ્યયનને આવા બૃહદ તુલનાત્મક અધ્યયનના ભાગરૂપે અહીં પ્રસ્તુત છે.

તુલનાત્મક સાહિત્ય અધ્યયનનો બીજો વિસ્તાર અમેરિકાની વિદ્યાપીઠોમાં વિકસાવાયેલો, તે સાહિત્યનું અન્ય વિદ્યાશાળાઓના બૃહદ સંદર્ભોમાં ઘટું અધ્યયન. પ્રો. હેરિ લેવિન તુલનાત્મક સાહિત્ય માત્ર "વાસ્તવિક સંપર્કો" નો અહેવાલ બનવા તરફ ન ઠળે માટે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કૃતિના આસ્વાદના મહિમાને આગળ કરે છે.

લેવિનના મતે તુલનાત્મક સાહિત્યની શક્તિ આવે છે from its way of looking at all literature as one organic process a continuous and cumulative whole, "એકસાક્ષી" એ

"the organic totality of literature itself"

એના પર ભાર મૂકે છે. ૭.

કેસિરેર બીજા જુદા અભિગમો પામવા માટે Symbolic Form ની સંજ્ઞા આપે છે. પહેલી અભિવ્યક્તિ myth ની છે, પછી religion ની. પુરાકથા અને ધર્મની સાથે સાથે ભાષા પણ વડાના માંડી. સમાજ રચના થતાં રાજની તિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન, ભૌતિક વિજ્ઞાન એમ જુદાં જુદાં પાસાં આપણી સમક્ષ આવતાં ગયાં અને એ દ્વારા માનવ જાતિનો વિકાસ થવા માંડ્યો અને તે તુલનાત્મક અધ્યયન માટે પણ મદદરૂપ થઈ પડે છે. આ બધામાં સાહિત્ય અને કલા એ માનવજાતિની સહુ પ્રથમ અભિવ્યક્તિ છે.

હેન્રી રેમાકે, ન્યૂટન, સોલ્કનેશ્ટ જેવા અમેરિકન વિદ્વાનો એ બતાવ્યું કે comparative literature is the study of literature on one hand and on the other hand another discipline of human learning.....

કહીએ તો Comparative literature is the study of literature in its wider context....

સાહિત્યનો અભ્યાસ . એટલે હવે તુલનાત્મક સાહિત્ય એટલે સાહિત્ય કૃતિઓની સંસદર્ભ સ્વાયત્તાના અનુભવનો આત્મક - આલેખ.

આપણે ત્યાં આ અભિગમ વધુ બેઠા મળે છે. મધુરિયાની કેટલીક નવલિકાઓના આકલનમાં મનોવિજ્ઞાનની લેખકની સૂઝ ભાવકે પણ કાંઈક ફેળવેલી પડે. ગુલાબદાસ બોક્કર અને જયંત બટ્ટીની કેટલીક કૃતિઓમાં પણ આ પરિમાણ બેઠા મળે. બીજી તરફ માફસવાદી વિચારણાઓનો પરિચય સુંદરમ, પ્રેમચંદ અને યશપાલ જેવા સર્જકોને સમજવામાં ઉપયોગી થાય. વિદેશની અને અંતર્યની વાતચીતોમાંથી

વાર્તાકલાનો ભોગ લીધા વિના, બલકે એને વધારે વેધક બનાવીને, એ કે આવો બૃહદ સંદર્ભ ક્યારેક ક્વારપી સિદ્ધાંતના ખસા ઉપર બિચાર રૂપી પાંગળો વૃદ્ધ સવાર થઈ ગયો હોય એવો ચ લાગે. આપણે આપણા પ્રકરણોના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં આ બંને શક્યતાઓને પણ તપાસીશું.

ગુજરાતી સાહિત્યની તેમ જ હિન્દી સાહિત્યની તુલના, એ એક પ્રવાહ. ગુજરાતી - હિન્દી સર્જકોની નવલિકાઓનો અર્થકારણ, રાજકારણ, સમાજવિદ્યા આદિ શિસ્તબદ્ધ બિચારણાઓના સંદર્ભમાં અભ્યાસ, એ બીજો પ્રવાહ. આપણે આ શોધનિબંધમાં આ બંને પ્રવાહોનો સમાવેશ કરતી તુલનાત્મક પદ્ધતિનો વિનિયોગ કરવા ધાર્યો છે, એ પદ્ધતિમૂલક સ્પષ્ટતા ચારણે જ કરવી યોગ્ય છે.

X + X + X + X

સંદર્ભ સૂચિ.

૧. તૌલનિક સાહિત્યાભ્યાસ - વસંત બાપટ
૨. ગુલના ત્મક સાહિત્ય - ડૉ. સિતાશુ યશસ્વંદ - વિવેચનના વિવિધ અભિપ્રાયો - સં. વિનાયક રાવલ અને અન્ય.
૩. Prof. S.S.Prawer -Comparative literary studies:An Introduction.
૪. F.W.Chandler - Comparative studies
૫. Discriminations - Rhne welleck
૬. ગુલના ત્મક સાહિત્ય - ડૉ. સિતાશુ યશસ્વંદ - વિવેચનના વિવિધ અભિપ્રાયો - સં. વિનાયક રાવલ અને અન્ય.
૭. લેવિન - કોન્ટેપરરી ક્રિટિસિઝમ્.

x + x + x + x

૧૨/૦૫  
ગુલના ત્મક સાહિત્ય  
પ્રશ્નચક્રમાં  
જાણી